

Nina K. Grøftehaug:

Hovedpand(s)karl eller kop-og-kande

– lidt om integrering af fremmedord

En fundamental grundsætning i sprogvidenskaben – formuleret af Ferdinand de Saussure – siger, at “det sproglige tegn er vilkårligt”. Oversat til jævnt dansk: det er fuldstændig ligegyldigt, om man som os siger “kvinde”, som franskmændene “femme” eller som grækerne “gynaίκα” - bare vi hver for sig er enige med vore sprogfæller. Intet ord ligner virkeligheden mere end et hvilket som helst andet ord.

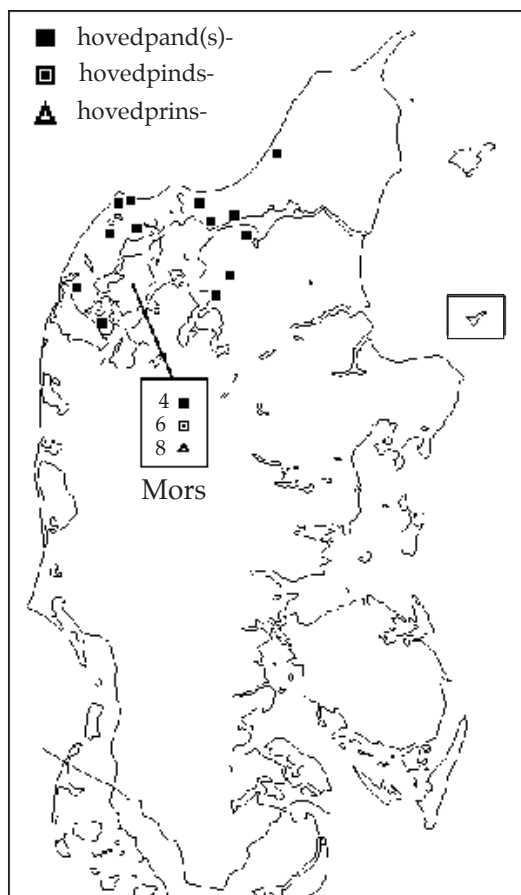
Men ét er denne grundlæggende vilkårlighed, noget ganske andet er afhængigheden af de ord, man nu engang har fået ind i det enkelte sprog. Da ordet “kvinde” først var groet fast i dansk (i sin nuværende betydning), er det dét ord, man har grebet til igen og igen, i afledninger og sammensætninger, for alt muligt der har med kvinder at gøre: “en kvindelig forfatter”, “et kvindagtigt mandfolk”, “kvindehader”, “kvindesag”. Kun folk i kontakt med udenlandsk kultur og videnskab kunne finde på at hjemføre og i bestemte sammenhænge anvende andre betegnelser for kvindesfæren: “et feminint islæt”, “militant feminist”, “gynækologisk undersøgelse”.

For menigmand har sådanne fremmedord altid været gådefulde. Både udtale og anvendelse er uvant; ordene er svære at fastholde, fordi de ikke kan sættes i relation til vort hjemlige og velkendte ordstof. Medmindre altså man bruger sin fantasi og uimponeret omdanner dem, så de giver mening på dansk. “Chokolade” har i 1600-tallet lydt sært; jamen så fordanskede man bare forleddet: “sukkerlade”¹. Tilsvarende blev de smalle underjordiske rør, “(tuyaux) souterrains”, man efter fransk forbillede benyttede til dræning, hurtigt i folkemunde omdøbt til “sutte-render”.²

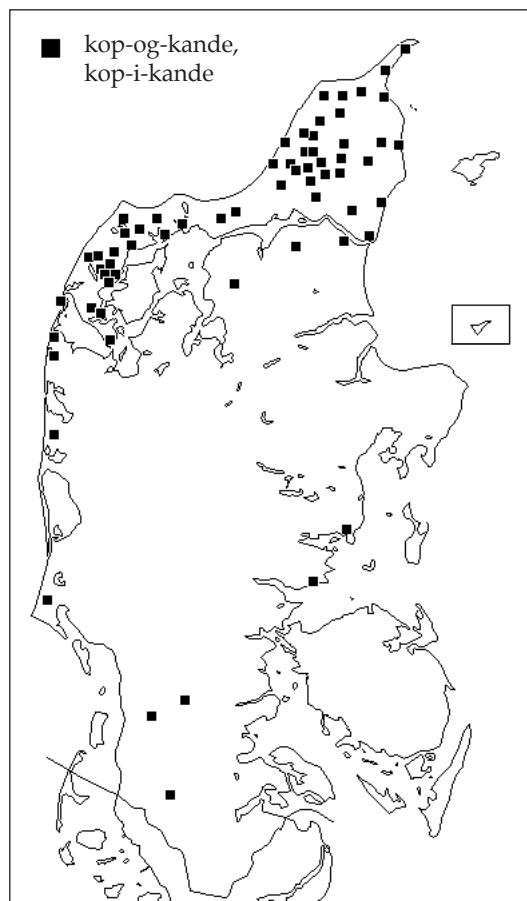
¹ Ordbog over det Danske Sprog – herefter: ODS – III.347.

² Kristoffer Nyrop: Sprogets vilde Skud (1882) s. 10. I JOs samlinger belagt fra Sydøstjylland.

I Jysk Ordbogs regi støder vi også ofte på den slags fordanskninger, såkaldte folkeetymologier. Jeg skal nedenfor give et eksempel, hvor man endda – så vidt jeg kan se – har prøvet at hjemliggøre ét og samme indlån ad flere forskellige veje.

Kort 1

Kort 2

Lad mig tage udgangspunkt i ordet *hovedpand(s)karl* (med varianter), en betegnelse ældre folk i Nordvestjylland stadig husker i betydningen 'hovedmand, anfører, ophavsmand, anstifter, leder'. Et par citater fra ordbogssamlingen vil bedre end lange forklaringer vise, hvad der ligger i betegnelsen:

- (1) æ 'trow'r 'no 'nåk de æ 'ham, dæ æ 'hu'pan₁kå'l (= jeg tror nu nok, det er ham der er hjernen bag), *den der lægger planerne og leder, ofte bag kulisserne*. Thy (opt. af Torsten Balle).
- (2) dend' kejse Wilhelm hand ka sæt nøj i bewē'ghels, få de' da nok iløw'le ham, *der er huepenskå'l fuer edh* = den kejser Wilhelm han kan sætte noget i bevægelse, for det er da nok alligevel ham,

der er hovedmanden for det. Mors (August F. Schmidt: Morsingboer i gamle Dage (1930-38) II.6).

- (3) (om kvinde:) *dæn* 'ælst war min 'fa'rs 'fastər, dər i 'mannə 'o'r war 'hu'pajs|kå'lən po 'Mid'dälfa'rt 'senj'syg'hospi|tå'l = den ældste var min faders faster, som i mange år var leder på Midelfart sindsygehospital. Hanherred (opt. af Anders Fisker).

Som vist på kort 1 har ordet været anvendt i hele Nordvestjylland (inkl. Hanherrederne og Vesthimmerland), på Mors dog ofte i en variant, jeg skal vende tilbage til.

Ordets førsteled er formentlig *hovedpande*, kendt fra gammeldansk i samme betydning som det usammensatte *pande* (= øverste del af ansigtet, op til håret).³ Ligesom *pande* (og nu mest *hoved*) kan bruges overført om forstanden⁴, har *hovedpande* formentlig også kunnet det. Så en *hovedpand(s)karl* skal utvivlsomt forstås som en person (oftest af hankøn), der i kraft af sin gode forstand, sine ideer etc. er den naturlige initiativtager – i alvor såvel som i fest og ballade. Så er det bare mærkeligt, at vi ikke har så meget som én optegnelse med *pandekar* eller *hovedkar* som navn på den initiativrige. Kan det måske skyldes, at valget af *hovedpands-* er motiveret udefra, at ordet har et fremmed forlæg?

På dette punkt kan der hentes inspiration i et andet sært udtryk, i dag næsten kun brugt nord for Limfjorden, men af ældre kilder også kendt ned over resten af Jylland – nemlig udtrykket at være *kop-og-kande* eller (i udtalen normalt nedslidt til) *kop-i-kande*. Det betyder at være 'den betydningsfulde, den der bestemmer, den der tages hensyn til' etc. Igen vil citater bedre end forklaringer vise, hvordan ordet bruges:

- (4) *Hon ær "Kåp i Ka'j", hwarhæ'n hon kom'er* (= hun er den der bemærkes, hvor hun end kommer hen). (*Om den rige og ansete - den første i Laget*). Vendsysselske Aarbøger 1942.214.
- (5) *Hans robuste Halvsøskende tegner helt anderledes godt – sikke Kroppe og Næver – de ka' tjene sig frem og blive Kopikande hos agtede Folk*. Vendsyssel (Knuth Becker: Uroligt Foraar (1938-39) III.156).

³ ODS.VIII.532.

⁴ ODS.XVI.424 hhv. VIII.504 ff.

- (6) (Sognefogeden:) *Nej, wi klavver entj. Her i Byj er wi Koppikaj; men dehæ ka wi lig gaat entj stek* (= nej, vi klager ikke; her i byen er vi toneangivende; men det her kan vi alligevel ikke “stikke”. Vends. (Jens Thise: Sognefogedens Pigeboørn (1918) s. 70).

Udbredelsen af udtrykket fremgår af kort 2, der bygger dels på besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste BZ 26, dels en del ældre kilder.

Nogle kilder kender udtrykket (*både*) *pot-og-pande* i samme betydning som *kop-og-kande* (og altså i en helt anden betydning end det enslydende rigsmålsudtryk):

- (7) *de æ et ham, dær ro·ær, hon ær boðæ 'på̃t å̃ 'pañ'* = det er ikke ham, der bestemmer, hun er både potte og pande. Mols (opt. af Niels Åge Nielsen).

Sådan har *pot-og-pande* faktisk også været brugt i ældre dansk, norsk og svensk.⁵ Sidstnævnte sted endda på en måde, der leder tanken tilbage på vores *hovedpand(s)karl* ovenfor: ‘*vara pottpanna til nogot* = være roden og ophavet til, ligge bag’.

Iflg. ODS synes rigsmålets betydning af *pot-og-pande* at være indlånt fra nedertyske udtryk som *een pott und een pann* (dvs. folk er så tæt på hinanden, at de deler centralt husgeråd som gryder og pander). Den ældre betydning af *pot-og-pande* foreslås derimod udviklet ved omdannelse af udtrykket *kop-og-pande*, hvor *kop* er det nedertyske ord svarende til højtysk *kopf* (= hoved), så betydningen har været ‘hoved og hjerne’.⁶ Også i nogle sammensætninger vides *kop* at være trængt ind i dansk: *kopskat* (= skat pr. hoved, uafhængig af stand og formue), *måne-* el. (på jysk) *mannekop* (= valmue).⁷

Men det hele hænger endnu tættere sammen. For *kop-og-pande* (vel < nedertysk **kop-un-panne*⁸) menes iflg. ODS ikke alene at være forlæg for (en ældre betydning) af *pot-og-pande*; det anses også for det udenlandske mønster bag udtrykket *kop-og-kande*.⁹ Jeg har ovenfor kortlagt den jyske udbredelse af *kop-og-kande*, men det kan meget vel

⁵ ODS.XI.81. Norsk Riksmåls Ordbok II¹.629. Svenska Akademiens Ordbok XX.1628, 1632.

⁶ ODS.XVI.420.

⁷ ODS.XI.91 hhv. XIII.707.

⁸ Stjernen markerer, at jeg ikke har fundet netop denne forbindelse i tilgængelige nedertyske ordbøger.

⁹ ODS.XI.81.

have været bredere anvendt i dansk for tre-fire hundrede år siden. I hvert fald fremgår det af de ODS-artikler, jeg har henvist til i note 6 og 9, at Matthias Moth under redaktionen (ca. 1680-1720) af sin (aldrig udgivne) danske ordbog er stødt på alle de nævnte tre udtryk for den toneangivende: *kop-og-pande*, *kop-og-kande*, *pot-og-pande*.

Hvis ellers ODS's tolkninger holder, er det nu ikke svært at se de folkeetymologiske kræfter, der har gjort sig gældende. Jævne 1600-talsdanskere har – på et tidspunkt, da hoffet og store dele af købstædernes befolkning taler ligeså meget nedertysk som dansk¹⁰ – hørt udtrykket *kop-og-pande* anvendt om den initiativrige. Eftersom *kop* ikke (i den nedertyske betydning) formår at trænge igennem i dansk, forblev forleddet enten uforståeligt (som *choko-* var det i *chokolade*), eller det blev opfattet som det kendte danske ord med samme udtale: en *kop*.

I sidste tilfælde danner koppen det naturlige udgangspunkt for sprogbrugerens forsøg på at se en sammenhæng, etablere et (billedligt) udtryk, som på en begribelig måde formidler indholdet 'den rådende, betydningsfulde'. To ledende principper gør sig gældende, når det gælder omformulering af udtrykkets slutning. Dels et formelt: der er gammel tradition for faste forbindelser med bogstavrim (*folk og fæ*, *gammel og grå*, *i mands minde*); dels et semantisk: de billedligt anvendte ting skal høre til samme område af virkeligheden. Omdannelsen *kop-og-pande* > *kop-og-kande* tilfredsstiller begge krav. Vi er hermed endt helt i køkkensfæren, og selv om en nutidsdansker kan have svært ved at se 'kop og kande' som et billede på 'den rådende', er det muligt, billedet har fungeret bedre i datiden, jf. nedenfor.

Hvis nu omvendt det nedertyske *kop* tænkes opgivet (uden omtolkning til det enslydende danske ord), så har sprogbrugerens interesse vendt sig mod udtrykkets andetled *pande* (med to kernerdanske betydninger: 'for-hoved' og 'stegepande'). Nu er det herudfra, der med respekt for bogstavrim og semantisk sammenhæng har skullet etableres et billedligt udtryk, som på en mere forståelig måde formidlede indholdet 'den rådende, betydningsfulde etc.' Denne gang bliver det omdannelsen *kop-og-pande* > *pot-og-pande*, der tilfredsstiller kravene, og igen er vi havnet i køkkenregionerne.

¹⁰ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* (1927-79) II.303 f.

Det kniber vel for os heri – som i tilfældet *kop-og-kande* – at genkende billedet på ‘en rådende, betydningsfuld person’. Men for en datidsbetragtning har begge udtryk måske været mere indlysende. I hvert fald finder man i norsk en sen rest af det oprindelige *kop-og-pande*, nedslidt til *koppanne*, angiveligt med betydningen ‘alle de kar, som hører til madlavningen’.¹¹ Og forstået som hele husgerådet kan de vel godt tilskrives en afgørende betydning og magt i huset.

Men – der er endnu en oplagt måde, hvorpå det indlånte *kop-og-pande* kunne fordanskes. Hvis sprogbrugeren godt forstod, men ikke selv anvendte det nedertyske *kop*, så var det jo oplagt at erstatte det med det hjemlige synonym *hoved*: *kop-og-pande* > *hoved-og-pande*. Og her har vi muligvis forklaringen på, at det i Nordvestjylland kom til at hedde *hovedpand(s)karl* og ikke bare *pande-* eller *hovedkarl*. Med denne fordanskning bevares forståelsen af, at det drejer sig om en legemsdel; denne kan ubesværet identificeres med det i forvejen kendte *hovedpande* – og som førsteled i sammensætningen *hovedpand(s)karl* tydeliggøre ideen om en, der på grund af sit gode hoved er den naturlige leder.

Det siges, at historien gentager sig. Og det gælder i hvert fald historien om, hvordan uforståelige ord forsøges omtolket og hjemliggjort. Det er formentlig i 1500- eller 1600-tallet, vi har indlånt udtrykket *kop-un-panne* og allerede i århundredet efter fordansket det i forskellig retning. Ikke desto mindre: da Caspar Schade omkr. 1810 optegnede ordforrådet på Mors, må udtrykket *hovedpand(s)karl* allerede være blevet uforståeligt, for han har også hørt formen *hovedprinskarl*.¹² Denne form genfinder vi også i en række andre kilder fra Mors, bl.a. følgende:

- (8) *Han war Hu'eprinskaa'l fu al' de, dæ gik fu'r sæ i hi'ele Jylland', aa dæ gik Ry' aa hans Mu'd aa stu'r Bedrøwter* = han stod i spidsen for al det, der gik for sig i hele Jylland, og der gik ry af hans mod og store bedrifter. Mors (ms. ved Oscar Bang).

Her er tale om en ægte folkeetymologi. Som allerede vist i citat (2) er ordets midterste stavelse i tidens løb blevet svækket (*-pans-* > *-pɪns-*,

¹¹ Ivar Aasen: Ordbog over det norske Folkesprog (1850) s. 232.

¹² Caspar Schade: Bidrag til et Jydsk Idioticon (1807, udgivet 1968) s. 172.

-*pæns*-) og ordet dermed uigenkendeligt. På ny bliver det sprogbrugers opgave at skabe mening i det uforståelige. 'Prinsen' i citat (8) forekommer at være et rimeligt omtolkningsforsøg, formentlig fra slutningen af 1700-tallet, hvor jævne bønder stadig satte lid til kongehusets klogskab og lederevne.

Fra vort eget århundrede må man tage hatten af for en enkelt kildes omtolkning *hovedpandskarl* > *hovedmandskarl*; den rammer jo på en prik. Ikke alle forsøg falder så heldigt ud; lad mig slutte af med en rigtig søforklaring fra Jyllands-Posten 31/10 1970:

(9) *I jysk dialekt kan man stadig høre udtrykket Æ Huepinskaael, der på dansk betyder "hovedpinskarlen". Det må stamme fra den tid, da menigmand med ringe skolekundskaber begyndte at påtage sig ledelsen af noget, der krævede hovedbrud.*